

בנימין בראון

החזון איש

הפוסק, המאמין
ומנהיג המהפכה החרדית

ישיבה יוניברסיטי, ניו יורק

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

תוכן העניינים

יג	פתח דבר
1	מבוא
1	א. מטרת הספר ומבנהו הכללי
2	ב. מקורות המחקר והבעיות הכרוכות בהם
10	ג. בחירת פסקי ההלכה ודרך ניתוחם
11	ד. המתודה הנקוטה בספר
13	ה. בעיות פרשנות ודרכי ההתמודדות עמן
14	ו. הערות טכניות

שער ראשון: קווים ביוגרפיים

19	פרק ראשון: החזון איש בליטא (תרל"ט-תרצ"ג)
19	א. ילדות ונעורים (קוסובה, תרל"ט-תרס"ו)
30	ב. נישואין ופרישות (כוויידאן, תרס"ו-תרע"ד)
36	ג. נדודים (סטוייבץ-מינסק, תרע"ד-תר"פ)
43	ד. כתיבה, קשרים ובדלי מעורבות ציבורית (וילנה, תר"פ-תרצ"ג)
62	פרק שני: החזון איש בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)
62	א. פוסק למעטים (תקופת בני ברק המוקדמת, תרצ"ג-תש"ב)
78	ב. פוסק לרבים (תקופת בני ברק התיכונה, תש"ב-תש"ח)
87	ג. 'גדול הדור' (תקופת בני ברק המאוחרת, תש"ח-תשי"ד)

שער שני: אמונה

95	פרק ראשון: יסודות השקפתו של החזון איש
100	א. האדם – טבע ואידאל
117	ב. התורה – מצווה והבטחה
128	סיכום לפרק הראשון

- 130 פרק שני : פולמוסו של החזון איש עם תנועת המוסר
- 137 א. הלכה ומוסר
- 158 ב. בעלי הלכה ובעלי מוסר
- 167 סיכום לפרק השני

- 171 פרק שלישי : יחסו של החזון איש לקבלה, לחסידות ולמאגיה
- 171 א. קבלה וחסידות
- 186 ב. חלומות וסגולות
- 191 סיכום לפרק השלישי

שער שלישי : חברה

- 197 פרק ראשון : גיבוש דרכו הציבורית של החזון איש (תרצ"ג-תש"ב)
- 197 א. ניצני פעילות ציבורית (תרצ"ג-תרצ"ה)
- 206 ב. מהתבדלות פוליטית להתבצרות תרבותית: שאלת הפרדת הקהילות (תרצ"ה) כמקרה מבחן
- 216 ג. החזון איש והרב וסרמן - השוואה רעיונית
- 220 ד. יחסו של החזון איש לרב קוק
- 228 ה. יחסו של החזון איש לחלוציות החרדית ולבעייתיה (תרצ"ז-תרצ"ט)
- 235 ו. יחסו של החזון איש לציונות הדתית קודם הקמת המדינה
- 237 סיכום לפרק הראשון

- 238 פרק שני : ביסוס דרכו הציבורית של החזון איש (תש"ב-תש"ח)
- 238 א. ימים של שתיקה: 'תגובתו' הפוליטית של החזון איש לנוכח השואה והקמת המדינה
- 250 ב. ימים של בניין: תגובתו החינוכית-התרבותית של החזון איש לשואה ולהקמת המדינה
- 256 סיכום לפרק השני

- 258 פרק שלישי : ניצחון דרכו הציבורית של החזון איש, ומחירו (תש"ח-תשי"ד)
- 259 א. 'גזרות' ומאבק: החזון איש בראשית ימי המדינה
- 265 ב. אל מול חילוניות שולטת: המפגש עם בן גוריון

274	ג. אל מול ציונות דתית מתרחקת: הקרע באורתודוקסיה
280	ד. אל מול החרדיות המתונה והחרדיות הרדיקלית
291	ה. 'תמכין דאורייתא': יחסו של החזון איש למקורות התמיכה של חברת הלומדים
307	סיכום לפרק השלישי

שער רביעי: הלכה

311	פרק ראשון: פרשנות הטקסט ההלכתי
315	א. דרך לימודו של החזון איש לעומת דרך הלימוד הישיבתית
349	ב. הממד האנושי בפרשנות ההלכה: כוונה בתפילה
361	ג. יחסיותם וגמישותם של גדרי ההלכה: ביטול תרומה בחולין בזמן הזה
370	ד. מקומם של המדע, השפה והחושיים הטבעיים בפרשנות ההלכה: המינים בכלאיים
384	ה. דרך לימודו של החזון איש לעומת דרך המחקר הביקורתית
397	סיכום לפרק הראשון

398	פרק שני: מקורות הסמכות ההלכתית
399	א. סמכות הלכתית עליונה בזמן הזה: חידוש הסנהדרין
407	ב. הייררכיית כללי ההכרעה: שמיטה בזמן הזה – דאורייתא, דרבנן או מידת חסידות
418	סיכום לפרק השני

422	פרק שלישי: המנהג והספר
424	א. מנהג 'דלת העם' ומנהג שעל פי חכמים: קונטרס השיעורים
441	ב. פיקוח תלמידי חכמים והחשש מפני רפורמה: השור הודי ('זבו')
448	ג. מסורת הספרים, מסורת החיים ומעמדו של מנהג טעות: צד"י בסת"ם
460	סיכום לפרק השלישי

470	פרק רביעי: החמרה
477	א. החמרה על החמרה מחמת ספק בדיון: מסמרי מתכת בסוכה
486	ב. החמרה מחמת 'ספק במציאות': זמן צאת השבת
495	סיכום לפרק הרביעי

497	פרק חמישי: פורמליזם, ערכים ומדיניות פסיקתית
500	א. 'עבודה שבלב' מול דרישות פורמליות: סוגיות בענייני תפילה

- 525 ב. הפורמליזם כעוגן: פרשת הגט הבוכרי
532 סיכום לפרק החמישי
- 536 פרק שישי: ריבוד הנורמה ההלכתית
- 538 א. פסיקה אינדיווידואלית: דיני פיקוח נפש
557 ב. פסיקה לרבנים ופסיקה לרבים ('הפרדה אקוסטית'): סוגיית 'משומר'
562 סיכום לפרק השישי
- 566 פרק שביעי: דרך הנמקתה של ההכרעה ההלכתית
- א. היצמדות לדיון הפורמלי ודחיקת הנימוק הערכני: הפעלת חשמל
569 בשבת
- ב. הימנעות מדיון פורמלי ושימוש במושג שסתום: הנאה מחשמל המיוצר
581 בשבת
- ג. כיסוי וגילוי בשיקולי המדיניות: מבנה המקוואות
591
599 סיכום לפרק השביעי
- 602 פרק שמיני: הלכה ומדע
- א. סמכות הראשונים בענייני מדע: קו התאריך
612
637 ב. מעובדה לדין: טרפה באדם ובבהמה
642 ג. מדע חז"לי ומדע מודרני בכפיפה אחת: תולעים בפרות ובדגים
649 סיכום לפרק השמיני
- 652 פרק תשיעי: הלכה, מוסר וערכים דמוקרטיים
- א. עקרון השוויון באחריות הפלילית: נשים וילדים בעיר הנידחת
661
668 ב. עקרון השוויון בזכויות הלכתיות: ירושת הבת ותלמוד תורה לנשים
677 ג. היחיד ונציגיו: דיני תקנות הקהל
ד. דיינים הגונים, הדיוטות ושופטים לפי 'חוקי העמים': כשירות לדון
688 בממונות
696 סיכום לפרק התשיעי
- 703 פרק עשירי: מתרשלים, חוטאים ופורקי עול
- א. מעמד היהודי החילוני: מומר, אפיקורס או תינוק שנשבה
708
720 ב. דרגות ציות וסטייה: חבר, נאמן ועם הארץ בזמן הזה
732 סיכום לפרק העשירי

735	פרק אחד עשר : הלכה ואידאולוגיה
739	א. שעת הדחק או 'חוסר יראה'? – היתר המכירה בשנת השמיטה ב. ההקלה בפרטים וההחמרה במכלול: מלאכה דרבנן בשביעית במקום הפסד
763	ג. הדתיים הפושרים, החרדים הנאמנים, והקנאים: חליבה בשבת
772	ד. ההלכה כדבר ה' ולא כמענה לצורכי הציבור: זיכרון קרבנות השואה
789	סיכום לפרק האחד עשר
804	
809	פרק שנים עשר : נשים ואישות
	א. כוח משיכתה של האשה ויחסיות גדרי הצניעות: דברי תורה ותפילה בנוכחות נשים
813	ב. כוח משיכתה של האשה וכוח האכיפה של החברה: איסור ייחוד עם נכרי
818	ג. פסיביות האשה והצורך ב'בדיחות וקלות': מצוות הבעל לשמח את אשתו בשנה הראשונה לנישואין
823	ד. עדינות האשה, חולשתה והצורך לגונן עליה: גיוס בנות לשירות לאומי
826	סיכום לפרק השנים עשר
835	
837	פרק שלושה עשר : פרספקטיבה כוללת על שער ההלכה
837	א. ההכרעה ההלכתית בין היבטים שרירותיים להיבטים מהותיים
843	ב. הייררכיית מקורות הדין – מן המקרא ועד לאחרונים
852	ג. טיבה של ה'חכמה' ההלכתית
856	סיכום
862	רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
862	חיבורי החזון איש וליקוטים מרוכזים של כתביו ושל הנהגותיו
863	חיבורים אחרים (ספרות מקור ומחקר; ספרים, חוברות ומאמרים)
910	מפתח העניינים
938	מפתח השמות

פתח דבר

ספר זה מבוסס ברובו על עבודת הדוקטור שלי, 'החזון איש: הלכה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)', שנכתבה באוניברסיטה העברית בירושלים בהדרכת פרופסור אביעזר רביצקי והוגשה לסנאט האוניברסיטה בניסן תשס"ג. לקראת הופעתה כספר ערכתי בה שניויים רבים: תיקנתי שיבושים, הוספתי חלקים וגרעתי אחרים. היצירה המוגמרת יצאה מתחת ידי כשהיא שונה, ולא במעט, מעבודת הדוקטור המקורית. חלק מהשינויים שהוכנסו היו בעצותיהם של אלה שקראוה והעירו הערות מועילות. זוהי ההזדמנות להודות להם: לפרופסור ישראל תא-שמע ז"ל, וייבדלו לחיים, לפרופסורים אריה אדרעי ועמנואל אטקס, לר' משה אייכנשטיין, ליוסי בן-ארזה, לד"ר יוני גארב, לרב אבי וולפיש, לרב מאיר וונדר, לרב גדליה רבינוביץ' (האדמו"ר ממונסטריץ'), לפרופ' אבי שגיאי ולכל אלה שבוודאי שכחתי.

בעיקר אני שמח לשוב ולהודות לפרופסור אבי רביצקי על הדרכתו המצוינת ועל עצותיו הטובות, ועל שעודדני לפרסם את העבודה כספר.

תודה לפרופ' סוזן לאסט-סטון ולבית הספר למשפטים ע"ש קרדוזו ב"ישיבה יוניברסיטי", ניו יורק, על תמיכתם הכספית בהוצאת הספר ועל הצטרפותם להוצאה. תודה לוועדת המלגות של הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, לקרן לובין, לקרן הלאומית למדע ולבית שלום עליכם, שתמיכתם הכספית סייעה בהוצאת הספר לאור. תודה לד"ר ארי ברגמן, לד"ר דוד לנדס, לד"ר דב פרידברג, למר שמחה הרצוג ולתורם נוסף שחפץ בעילום שמו, על שתרמו למען פרסום הספר.

תודה למנחם באטלר על שעודד אותי בהפיכת עבודת הדוקטור לספר וסייע לי באיתור מקורות לתמיכה בו. תודה ליהושע גרינברג על עבודת העריכה הלשונית ולכל העושים במלאכת עריכת הספר והדפסתו בהוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס ובבית הספר למשפטים ע"ש קרדוזו של ה"ישיבה יוניברסיטי". תודה לרב רפאל הלפרין, שהתיר לי להשתמש בתמונות מספרו 'במחיצת החזון איש'.

לא אשכח להודות גם למורי הראשונים לגמרא, הרב אלעזר ליבפרוינד והרב יהודה שמול, שפתחו בפני את שערי של לימוד זה והאהיבוהו עלי לאורך ימים. תודה גם לפרופסור חנינה בן מנחם, שממנו למדתי רבות בתחום הניתוח התאורטי של טקסטים הלכתיים, ולכל אלה שמהם למדתי במשך השנים ושמהם רכשתי כלים שסייעו לי במלאכת המחקר, לרבות תלמידי במוסדות השונים שבהם לימדתי.

תודות מיוחדות למשפחתי: להורי, שעודדו אותי בכל התחומים שבהם גיליתי עניין, ובפרט לאמי חנה, שגידלה אותי באהבה ובמסירות ולא חסכה כל מאמץ לדאוג

לצרכי בחומר וברוח. ספר זה מוקדש לה מכל הלב. תודה לאשתי איריס, שעמדה ועומדת לימיני בכל עבודתי המחקרית, ואינני מתכוון כאן רק לעזרה המוראלית, לעידוד ולנכונות לסבול את הקשיים ואת המשוגות שבעיסוק המחקרי, אלא גם להיותה שותפה מעניינת לדיונים בהלכה, בהגות ובנושאים אחרים, שתרמו לא אחת לרעיונותי בספר. לבסוף, תודה לארבעת ילדי החמודים – אסף, יהואש, רננה ונעמה – המוסיפים לחיי נחת ושמחה ומעשירים אותם בחוויות רבות.

על כולם תודה להשם יתברך שזיכני להגיע לרגע זה. אני תפילה שיהיה גם להבא בעזרי, בעזר משפחתי ובעזר ישראל, יוליכנו בדרך מישרים וישלח לנו חסדו וברכתו.

בספר הוספתי שער שלם שלא היה בעבודת הדוקטור (קווים ביוגרפיים), וכן כמה פרקים בשערי האמונה והחברה. למרות נטייתי הראשונית, לא הוספתי דיונים בסוגיות הלכה. כשכתבתי את עבודת הדוקטור רציתי להוסיף לה עוד כמה דיונים כאלה, בנושאים שבהם יש לחזון איש עמדות מעניינות, כגון גיור, מעמדם של קטינים, דיני מלחמה, חלב עכו"ם, נישואין אזרחיים, זמן קריאת שמע ואיסור 'גילוי' (שתיית מים שעמדו כל הלילה בלא כיסוי), ולקצתם אף התחלתי לכתוב ראשי פרקים. דא עקא, ככל שהלכה העבודה ותפחה וככל שחרגתי מההיקף המותר לעבודות דוקטור כך הבנתי שיהא עלי לסיים את העבודה כשרק מקצת תאוותי בידי. באותה עת התנחמתי בכך שאוכל לשוב לנושאים אלה ולהכניסם לספר שלעתיד לבוא. כעת, משהגעתי אליו, החלטתי לא להוסיף ולהעמיס בו דיוני הלכה חדשים, בעיקר כדי לא לעכב את פרסומו. אולי עוד אחזור אליהם בעתיד, ואם לא, אני תקווה שאחרים ייטלו את המשימה על כתפיהם.

ספר זה הוא מונוגרפיה ראשונה על החזון איש. חרף חשיבותו העצומה של 'גדול הדור' מבני ברק הוא טרם זכה לעיסוק המחקרי אשר לו הוא ראוי. לימוד כתביו ואישיותו של החזון איש היה בעבורי חוויה מרתקת, ואני שמח שזכיתי לה. אולם גדולי תורה אחרים, חלקם בעלי השפעה בת קיימא על היהדות החרדית ועל עולם ההלכה, עדיין ממתנינים למחקר אקדמי ראוי לשמו. אם תעודד הופעתו של ספר זה הרחבה והעמקה בעיסוק ובעיון באישים אלה וביצירותיהם תהא בכך תוספת שמחה על שמחתי.

בנימין בראון

ירושלים, אלול תשס"ט

מבוא

א. מטרות הספר ומבנהו הכללי

ר' אברהם ישעיהו קרליץ, ה'חזון איש' (תרל"ט-תשי"ג; 1878-1953), היה אחד מבעלי ההלכה הבולטים ביותר במאה העשרים וממעצבי דרכה המרכזיים של היהדות החרדית בארץ ישראל. אף על פי כן, לא נכתבה עד היום, יותר מיובל שנים לאחר פטירתו, כל מונוגרפיה מחקרית על האיש ועל יצירתו. שעה שמחברים חרדים הספיקו לפרסם על אודותיו לא פחות משש ביוגרפיות בעלות רוח הגיוגרפית-חינוכית,¹ ניתן למצוא עליו רק מאמרים בודדים שנכתבו ברוח מחקרית-ביקורתית, וגם הם ממעטים לעסוק בתחום העיקרי של יצירתו אשר בזכותו קנה את מעמדו – תחום ההלכה. מחסור זה בולט עוד יותר לנוכח העובדה שמרבית יצירתו ההלכתית של החזון איש פורסמה ואינה קשה להשגה, וספרו הגדול, 'חזון איש', מחזיק שמונה כרכים צפופי כתב ועבי כרס.²

החזון איש חי 75 שנה, ופרשת חייו נחלקת לשתי תקופות עיקריות הנקבעות לפי ארצות מגוריו: תקופת ליטא (1878-1933) ותקופת ארץ ישראל (1933-1953). בליטא היה החזון איש כמעט אלמוני שעסק באורח שיטתי רק בתחום ההלכה העיונית ויבולו הספרותי צנוע למדי. בעשרים שנותיו האחרונות בארץ ישראל, לעומת זאת, הוא החל לפרסם ספרים בתדירות גבוהה ביותר, החל להורות הלכה למעשה, החל (אך לא סיים) כתיבת חיבור קצר על ענייני אמונות ודעות (הלוא הוא הספר 'חזון איש על אמונה וביטחון') והפך במשך השנים למנהיגה הרוחני הדומיננטי ביותר של היהדות החרדית בארץ, אשר התווה את דרכה באחת השעות המכריעות בתולדותיה. ניתן אפוא לומר שבתקופת ארץ ישראל – שבה עוסקים מרבית פרקי ספר זה – התפרסה פעילותו של החזון איש על פני שלושה תחומים: הלכה, אמונות ודעות (אם כי במידה מצומצמת מאוד) ומנהיגות ציבורית.

בספר זה אנסה לבחון את תפיסת עולמו של החזון איש כפי שהיא עולה משלוש גזרות פעולתו, תוך שימת דגש על תקופת חייו האחרונה. בין השאר אבחן את השאלה אם קיימת זיקה בין עמדותיו בשלוש הגזרות האלו ואם ניתן למצוא הנחות יסוד המשותפות לדרכי חשיבתו בשלושתן. גוף הספר יתחלק אפוא לשלושה שערים

1 חיים ע' קוליץ, מחבר הספר 'החווה מליטא', נמנה אמנם עם הציונות הדתית ולא עם היהדות החרדית, אולם גם ספרו הוא בעל רוח 'חרדית' מבחינת אופיו ההגיוגרפי-החינוכי, למעט המגמות הדתיות-הציוניות העולות בו.

2 וצוין עם זאת כי אחד מהם, חזון איש על הרמב"ם, מלוקט כמעט כולו מאחרים.

עיקריים בהתאם לשלושת התחומים הנזכרים: שער האמונה, שיעסוק בהשקפותיו התאולוגיות של החזון איש (שער שני); שער החברה, שיעסוק במנהיגותו הציבורית (שער שלישי); שער ההלכה, שיעסוק בפסקיו ובחידושי התורה שלו (שער רביעי). מטבע הדברים, את מרבית הדיונים הקדשתי ליצירתו ההלכתית, שכן החזון איש נודע בראש ובראשונה כבעל הלכה, לתחום זה הקדיש את עיקר זמנו ובו יצר את יצירתו המקיפה והשיטתית ביותר. ואמנם, שער ההלכה יהיה המרכזי מבין חלקי הספר, ובו אבקש לבחון לא רק את גופי פסיקותיו של החזון איש כי אם בעיקר את הנחות הרקע המטה-הלכתיות³ העולות מפסקיו ומחידושו. הקישור בין התחומים ייעשה במהלך פרקי הספר עצמם, אולם הוא ייעשה במבט כללי יותר בפרק הסיכום הכולל שבסופו. קישור מסוג אחר, על בסיס היסטורי, אערוך בפרקי הביוגרפיה (שער ראשון).

ב. מקורות המחקר והבעיות הכרוכות בהם

המבקש להתחקות אחר מכלול עולמה הרעיוני של אישיות היסטורית נדרש לעשות שימוש במרב החומר העומד לרשותו. במקרה של החזון איש, מרבית החומר נגיש: ספר 'חזון איש' על מסכתות הש"ס ועל חלקי ה'שולחן ערוך' חזר ונדפס כמה פעמים, והוא מחזיק עמודים רבים, שהם – ככל שידיעתנו מגעת – הרוב המכריע של כתביו. אולם ספר זה ידע לכל הפחות שני גלגולים משמעותיים: המהדורה הראשונה, והמהדורה השנייה, הערוכה.

החזון איש עצמו לא היה מעורב ככל הנראה כמעט בכלל במלאכת ההדפסה, ומלאכת העריכה והסידור לדפוס נעשתה בעיקר על ידי גיסו, ר' שמואל גריינימן. הוא עצמו רק כתב את חידושו כפי שנתחדשו לו תוך כדי לימודו, ולא תמיד היה בהם סדר שיטתי. לא אחת חזר ושנה מסכת ובהתאם לכך חזר וחדש בה. ברבים מספריו במהדורה הראשונה נוספו 'ליקוטים' שאינם שייכים כלל לנושאים העיקריים של הכרך. כללו של דבר, לאחר מותו של החזון איש מנתה המהדורה הראשונה של כתביו לא פחות מ-23 כרכים שהקורא התקשה למדי למצוא בהם את דרכו. מסיבה זו כנראה החליט הרב גריינימן לערוך מחדש את החומר על פי סדר מסכתות התלמוד וחלקי ה'שולחן ערוך', ולהדפיסו במהדורה חדשה. מהדורה זו הייתה מסודרת יותר, והערוך הוסיף בה כמה ממכתבי החזון איש, כמו גם הפניות חוזרות למקומות אחרים בספר, אלא שגם בה נפלו פגמים לא מעטים.⁴ הוא לא הפריד כמקובל בין טקסטים

3 לאחרונה עלו הגדרות שונות למונח 'מטה-הלכה'. בלי להיכנס לגוף הוויכוח, בחיבור זה יציין המונח את ההתייחסות למכלול המערכת ההלכתית, דרכה וערכיה, להבדיל מהתייחסות לסוגיה הלכתית ספציפית.

4 למשל: מקצת הטקסטים המקוריים קוצצו, אחרים הובאו בשני מקומות (פעם אחת לפי מקומם בתלמוד ופעם אחרת לפי מקומם ב'שולחן ערוך'). כאשר רק באחד מהם הוכנסו במלואם; ספרור הסימנים והסעיפים היה לעתים מבולבל; ה'השמטות' שבסוף כל כרך לא שולבו אל המקומות

שנכתבו כחידושי הלכה עיוניים לבין טקסטים שנכתבו כפסקי הלכה למעשה; אך דומה שבכך עשה צדק עם המחבר מכיוון שאצל החזון איש נכתבו גם החידושים העיוניים מתוך התמקדות בהכרעה המעשית, כחלק מתפיסתו העקרונית לגבי טיבה של ההלכה ודרך לימודה. מהדורה זו היא הנפוצה ביותר והנוחה יותר מבין השתיים ולכן השתמשתי בה בהפניות שבספר זה. כשמצאתי שהיו בה שינויים חשובים לעומת המהדורה הראשונה, הצבעתי עליהם במקומם.

בעיה חמורה יותר מתעוררת לגבי איגרותיו של החזון איש. מתברר שרבות מאיגרותיו נשתמרו בידי נמעניו, וחלק גדול מהן נאסף בידי בני משפחתו, השומרים אותן ברשותם. חלק מהאיגרות הללו יצאו לאור לאחר מותו בשני כרכים בשנים תשט"ו-תשט"ז, וכרך שלישי, מאוחר, נדפס בשנת תש"ן – כולם בכותרת 'קובץ אגרות ממרן החזון איש זלה"ה'. המעיין במהדורה זו מזדעזע לראות עד כמה מרובים בה סימני ההשמטה (---). חמורים אף יותר המקרים שבהם השמיטו העורכים מבלי לסמן את ההשמטה, וגם אלו אינם מעטים, כפי שניתן ללמוד מאיגרות שנדפסו בבמות אחרות. דא עקא, שאיגרות אלה, גם בצורתן הנוכחית, מותירות בידינו בכל זאת צד חשוב באישיותו של החזון איש, ואי-אפשר להעלות על הדעת מחקר שלא יעשה בהן שימוש נרחב.

ר' מאיר גריינימן, אף הוא מקרובי החזון איש, פרסם חלק מן האיגרות הללו בקובץ 'תשובות וכתבים ממרן החזון איש' שיצא לאור בתשנ"א. בקובץ זה הובאו מרבית המכתבים באורח כמעט מלא או בהשמטות מעטות שצוינו. העורך אף ציין את המקור שממנו לקח את הטקסטים, ולעתים אף סיפק את הרקע להם. ד"ר צבי יהודה, שהיה תלמידו של החזון איש במשך שנים אחדות, העתיק את 14 האיגרות ששלח אליו החזון איש, בתוספת שורות רקע קצרות, והואיל להעמידן לרשותי עוד בטרם פרסמן. מקצת האיגרות הללו הופיעו ב'קובץ איגרות' ומקצת חדשות, אלא שאלו האחרונות אינן תורמות רבות לנושאי דיוננו. אוסף נוסף של איגרות קצרות משל החזון איש, משל גיסו ר' יעקב ישראל קנייבסקי (ה'סטייפלר') ומשל הרב שך, פורסם בתפוצה מוגבלת בקונטרס 'קובץ מכתבים' שקשה להשיגו כיום. מכתבים והתכתבויות של החזון איש נדפסו גם בבמות אחרות כגון כתבי עת וספרי מחברים שונים שהתכתבו עמו, והבאתי אותם כל אימת שנגעו לעניין הנדון. בבמות אלה הם הופיעו בדרך כלל בשלמותם. כמו כן נדפסו לאחר מותו מקצת ההערות שכתב בשולי ספרי הלכה ולמדנות שהיו ברשותו (כגון הספרים 'מנחת ברוך' ו'ישועות דוד', ועל כולם, ספרו של ר' חיים מבריסק: 'חידושי רבינו חיים הלוי על הרמב"ם'), אך נראה שגם כאן עדיין נותרו טקסטים רבים שלא נדפסו (כגון הערותיו על ספרו של הרב שך, 'אבי עזרי' על הרמב"ם).

ספרות נוספת שפשטה בשנים האחרונות בציבור החרדי היא ספרות קובצי הנהגות החזון איש. בין אלה יש לציין חיבורים כגון 'דברים והוראות ממרן זלה"ה'; 'פסקים ודברים ממרן ז"ל'; 'דינים והנהגות' על אורח חיים; 'זכור לדוד'; 'אעלה

המתאימים, ולבסוף, גם 'לוח המפתחות', שאמור היה לסייע לקורא לקשר בין שתי המהדורות, לא נערך בצורה נוחה ויעילה ולא נעשה בכל כרך.

בתמר'; 'אורחות רבנו בעל ה"קהילות יעקב"', המוקדש אמנם לגיסו של החזון איש, הסטייפלר, אך מלא וגדוש בעדויות גם על החזון איש עצמו. גם ספרות הליקוטים מכתביו, מסוגם של 'אורחות איש' – פנינים וגנזים, 'התעוררות' ועוד, זוכה לפריחה. חלק ניכר מספרים אלו יצאו מתחת ידה של משפחת החזון איש, ובעיקר מענף משפחת גריינימן. מן האזהרות שבפתח הספרים ניכר חששם של העורכים שמא יבואו הקוראים לפסוק הלכה מתוך הנהגות אלה, ובייחוד, שמא יבואו להקל על פיהם, זאת למרות העובדה שהן כוללות בעיקר חומרות. הדבר בולט בעיקר בנוגע לקובץ 'אורחות איש', שיצא לאור לראשונה בשנת תשמ"ט. כמעט כל הספר בנוי על ליקוטים מספרי החזון איש שפורסמו בחיבוריו הנפוצים, ורק בסופו, בשער יא ('בנתיבות ההלכה'), כינסו העורכים שורה של הנהגות ומכתבים בעלי עניין. המהדורה אזלה חיש מהר מן המדפים, ואילו במהדורה הבאה, שיצאה לאור שנה לאחר מכן, כבר נערכו פרקי הספר מחדש, ושער ההלכה ה'בעייתי' (מבחינת החשש פן יבואו להורות הלכה מתוכו) הושמט כולו. נקטתי זהירות לגבי מקורות אלה, ובדרך כלל השתמשתי בהם רק כמקור משלים, כאשר יש בהם כדי להוסיף ולהבהיר דברים שכתב החזון איש.⁵

גורל דומה היה מנת חלקו של הקובץ 'חזון איש' (עם ה"א הידיעה). קובץ זה יצא לאור על ידי אלמוני שחתם בפסוודונים מ' אבני. הוא כולל לקט מסודר של אמרות החזון איש מתוך כתביו – הן הנפוצים הן הפחות נפוצים הן אלו שבכתב יד. בתוך הספר שולב ספר 'חזון איש על אמונה וביטחון' בנוסח שונה מזה שבמהדורה המודפסת: מצד אחד חסרות בו שורות אחדות המופיעות בנוסח המודפס, ומצד שני הוכנסו בו פסקאות שצונזרו על ידי עורכי המהדורה המודפסת, והכוללות ביקורת חריפה על תנועת המוסר. על פי השמועה, גם ספר זה הורד מהמדפים זמן קצר לאחר פרסומו.

מכיוון שהחזון איש הפך זה כבר לסמל, נכתבו עליו ביוגרפיות חרדיות למכביר, אולי יותר מאשר על כל אישיות חרדית אחרת. ביוגרפיות אלה כוללות חומר רב מאוד המבוסס תדיר על עדויות שבעל פה, ובכללן גם שמועות על אודות דברים שאמר, ולפיכך משמשות גם הן מקור לדבריו ולדעותיו. אולם כבר החזון איש עצמו התלונן על כך שהדברים הנאמרים בשמו מסולפים, במעט או ברב. למקורבו ר' אהרן ישעיה רוטר אמר: 'יש לפעמים שאני אומר אימרא [!] מסוימת, וכשהדברים חוזרים אלי אחרי כמה ימים אינני מכיר אותם'.⁶ שלל עדויות נוספות מוסרות בשמו דברים דומים,⁷ ואף גיסו, הסטייפלר, יעץ לאחד מתלמידיו שלא יקבל מה שאומרים

5 רק במקום אחד הרשיתי לעצמי לבנות דיון שלם על מקורות אלה: בסוגיית זמן צאת השבת, שבו לא הותר החזון איש טקסט כתוב, בין השאר משום שהנהגתו בעניין זה לא התבססה על שקלא וטריא הלכתי-טקסטואלי. נהגתי כך בעיקר בשל העובדה שהמקורות על נושא זה רבים ביותר, ורובם מוסרים עדויות בלתי תלויות וקרובות בתוכנן.

6 רוטר, שערי אהרן, עמ' כד.

7 קנייבסקי, קריינא דאיגרתא, ב, צג (עמ' קג); הנ"ל, קה"י החדשים, שבת, סימן נב; שלזינגר, הדור והתקופה, עמ' נז; הורביץ, אורחות רבנו, א, עמ' שעג; שם, ה, עמ' קל; שם, ג, עמ' קמה; כהנא, עמ' יא-יב; ראה גם קנייבסקי, קריינא דאיגרתא, שם, רפא (עמ' רפב).

בשם החזון איש, כי 'הכל אומרים בשמו'.⁸ ואם כך היה עוד בחייו, קל וחומר אחר פטירתו. החומר המובא בביוגרפיות החרדיות דורש אפוא יחס חשדני. ביוגרפיות אלה בעייתיות לא רק מצד מה שיש בהן אלא גם מצד מה שאין בהן. מחבריהן משמיטים או מצניעים עובדות לא נוחות מבחינה רעיונית וחינוכית, מבליטים עובדות נוחות – לעתים תוך הקצנתן – ולעתים משלימים את החסר מן הדמיון, במיוחד בכל הנוגע לתקופות שבהן המידע על אודות החזון איש דל ומרוחק, כגון תקופת חייו בליטא. ככלל, בכולן בולטת המגמה ההגיוגרפית-החינוכית האופיינית לספרות ההיסטורית החרדית שרבים כבר עמדו עליה.⁹ עם זאת, לא אחת מובאות בביוגרפיות אלה איגרות בנוסח מלא יותר מאשר ב'קובץ איגרות', ולעתים אף מובאות בהן פקסימיליות של האיגרות בכתב ידו של החזון איש (הגם שבאלה ישנן לעתים מחיקות של שמות הנמענים או של שמות אישים פרטיים הנזכרים בהן), ולפיכך הן משמשות לא אחת כמקור משלים בעל חשיבות. בעיה נוספת נעוצה בכך שהעדויות שעליהן מרבים המחברים לסמוך הן מטיבן בעלות אופי אנקדוטלי. אולם לא כל הביוגרפיות שוות, וניתן להעריך את מידת המהימנות שלהן בכלל, ובכל עניין ועניין בפרט. בעניין זה דומה שראוי להרחיב ולפרט מעט לגבי כל אחת מהן. חלוץ הביוגרפיות על החזון איש היה הרב קלמן כהנא, שהחזון איש קירבו אליו ולאחר מכן הרחיקו כאשר שימש כחבר כנסת מטעם פא"י ונהג בניגוד להוראתו. כהנא חיבר את הספר 'האיש וחזונו', שאינו מתיימר להיות ביוגרפיה, אלא מביא פרקי חיים, אנקדוטות ומסמכים על אודות החזון איש – בעיקר בהקשרים שבהם עמדו השניים במגע קרוב – וכן ליקוטים מכתבי החזון איש וניתוחים מעניינים על פסקי הלכה שלו. החיבור כולו משרה אווירה עניינית ומהימנה. לעתים הוא אף מביא עובדות ומסמכים שאינם נוחים להיסטוריוגרפיה החרדית ה'תקנית', במיוחד במה שקשור למחדליהם של אגודת ישראל ושל הרבנים הקשורים עמה בכל הנוגע להחזקת המושבות החקלאיות החרדיות בשנות השלושים המאוחרות, ואף מותח ביקורת על התיאורים הפלקטיים של החזון איש (למשל: כהנא, עמ' יז). בסוף הספר ישנה ביבליוגרפיה מקיפה (עד לזמן כתיבת הספר) של כתבי החזון איש הפזורים במקומות שונים, ועל חשיבותה של זו אין צורך להכביר במילים, גם אם הזמן שחלף מאז מצריך את עדכונה.

הספר הנפוץ והנודע ביותר על חיי החזון איש הוא 'פאר הדור' בחמישה כרכים, פרי עטם של 'חבר סופרים חרדיים' בראשות הרב שלמה כהן, שהיה תלמידו של החזון איש עוד בתקופת וילנה. ספר זה נחשב ל'ביוגרפיה הרשמית' של החזון איש, וכמעט כל הביוגרפיות הבאות אחריו הסתמכו עליו. גם ספר זה עבר שכתוב, במיוחד בכרך הראשון שלו, ובין השאר טרחו המחברים 'לתקן' את הפרק בדבר ביקורתו של החזון איש על תנועת המוסר. על צדדים אישיים לא נוחים בפרשת חייו, כגון משבר האמונה שעבר בנעוריו ויחסיו המעורערים עם אשתו, עוברים המחברים בשתיקה

8 הורביץ, אורחות רבנו, ד, עמ' רמח.

9 ראה למשל: רפפורט-אלברט, הגיוגרפיה; ברטל, היסטוריוגרפיה; אסף, חסידות פולין; הנ"ל, דרך המלכות, עמ' 21-35; הנ"ל, כבוד; הנ"ל, נאחו בסבך, עמ' 19-48.

ובטשטוש. צדדים לא נוחים ברמה האידאולוגית, כגון יחס ההערכה שרחש לרב קוק עד לאמצע שנות השלושים ופרשת מחדליה של המנהיגות החרדית בשנת השמיטה תרצ"ח, מוצגים תוך עיוותים קשים. ניכר במחברים הרצון העז להראות שכבר מגיל צעיר הועד החזון איש לגדולות, ולפיכך הם לוקים באנכרוניזמים בולטים. שאר הכרכים עמוסים באנקדוטות ויש בהם קפיצה מנושא לנושא ומתקופה לתקופה, פרט לכרך האחרון, שנתחבר על ידי הרכב שונה במקצת מזה שחיבר את הכרכים הקודמים, ואשר ערוך היטב מבחינת הסדר הכרונולוגי. 'פאר הדור' נכתב תוך התייעצות צמודה עם הרב ישראל יעקב קנייבסקי, הסטייפלר, שהיה גיסו של החזון איש ואחד מגדולי התורה הבולטים בדור שאחריו.¹⁰ גישתו של הסטייפלר לצנזורה של חומר היסטורי ידועה גם ממקרים אחרים שבהם הורה לא להביא לדפוס חומר היסטורי וביוגרפי העלול לגרום נזק חינוכי.¹¹ בהתאם לכך ידוע לנו לכל הפחות על מקרה אחד שבו הורה לאהרן סורסקי, שהיה אז אחד ממחברי 'פאר הדור', להשמיט מקור מהספר ההולך ונכתב.¹² בדומה לכך, מכתבו של החזון איש אל חברי הכנסת של הפועל המזרחי סמוך להצבעה בעניין גיוס הבנות לשירות לאומי פורסם עם סימן השמטה שהסברו בצדו: "ע"פ הוראת גדולי התורה הושמטו מכאן ששה מלים – המערכת" (פאה"ד, ה, עמ' 138), ויש עוד כגון אלה. אולם חרף מגרעותיו הרבות דומה שיש לספר ערך רב, ולו רק בגלל שפע השמועות והמקורות המובאים בו, כל עוד נוקט החוקר ביקורת קפדנית לגבי הנאמר בו.

ביוגרפיה חרדית אחרת, אף היא בעלת השפעה, היא הספר 'החזון איש בדורותיו' מאת אהרן סורסקי. סורסקי הוא ביוגרף חרדי פורה ביותר, והוא נציג מובהק של בעלי דרך הכתיבה ההגיוגרפית-החינוכית.¹³ לאחר שנמנה עם מחברי 'פאר הדור' פרש מצוות המחברים וכתב ספר משל עצמו. מבחינת הסגנון עולה ספר זה בהרבה על 'פאר הדור' ואף על מרבית הביוגרפיות האחרות: הוא תמציתי, קריא, ושומר בדרך כלל על סדר כרונולוגי. יתר על כן, הוא מביא מכתבים וחלקי מכתבים שלא הובאו או שהובאו בהשמטות ב'קובץ איגרות' וב'פאר הדור'.¹⁴ באופן מפתיע הוא אינו מנסה לטשטש את יחסו החיובי של החזון איש כלפי הרב קוק בשנותיו הראשונות בארץ. אולם סורסקי אינו מביא מראי מקום לדבריו. יתרה מזו, מגמת הצנזורה והטשטוש חזקה אצלו לעתים אף יותר מאשר ב'פאר הדור'. ספר זה שימש מקור כמעט בלעדי לביוגרפיה האנגלית היחידה (עד היום) על החזון איש, *The Chazon Ish*, מאת שמעון פינקלמן, שלא מצאתי בה כל תרומה או חידוש ראויים לציון.

10 שולזינגר, פניני הקה"י, א, עמ' פט.

11 קנייבסקי, קריינא דאגרתא, א, פא (עמ' צג-צד).

12 שולזינגר, פניני הקה"י, א, עמ' צא.

13 ראה אסף, כבוד. כן ראה את ההערות עליו במאמרי, בראון, התבצרות.

14 כך למשל הוא מביא את ההתכתבויות שליוו את עלייתו של החזון איש ארצה (סורסקי, עמ' פא-פח); מכניס שורות ממכתביו של החזון איש אל הרב וסרמן, אשר צנזרו ב'קובץ איגרות' וב'פאר הדור' (שם, עמ' קיט-קכו), וכן מביא את דברי השבח שכתב הרב וסרמן על החזון איש (שם, עמ' קכב). שלא פורסמו למיטב ידיעתי בשום מקור אחר קודם לו.

שלושה ספרים חשובים מציגים את החזון איש מזווית אישית יותר: ראש לכולם הוא זה של הסופר היידי חיים גראדה שהיה תלמידו הקרוב של החזון איש בוילנה במשך שמונה שנים עד שנפרד ממנו ועזב את אורח החיים הדתי. גראדה לא כתב ביוגרפיה על החזון איש, אולם דמותו מאותן שנים משתקפת היטב בדמותו הספרותית של ר' אברהם שעיה מקוסוב, ה'מחזה אברהם', בצמד הרומאנים שכתב גראדה: 'צמח אטלס' ו'מלחמת היצר'. תוך פיתוח עלילה רבת עניין מצייר גראדה את דמותו של החזון איש כאישיות נבונה, רגישה ומאוזנת, העומדת בניגוד חריף לדמותו המיוסרת, חסרת המנוח והבלתי יציבה של איש המוסר הנובהרדוקאי, צמח אטלס. מתברר שאנשים שהכירו את החזון איש אמרו על ספר זה שתיאור דמותו של החזון איש בו נאמן ביותר, להוציא פרט אחד: גראדה מצייר את החזון איש כאישיות מוכרת ובעלת יוקרה יותר מכפי שהיה בימי וילנה, שבהם שמר על אלמוניותו.¹⁵ ספריו של גראדה שימשו מקור חשוב לרבים מהבאים אחריו ובהם 'פאר הדור', שאינו מזכיר את גראדה בשמו אלא מוסר את שמועותיו 'מפי מקור מהימן'.¹⁶

שתי ביוגרפיות אחרות, אף הן בעלות ממד אישי, הן 'במחיצת החזון איש' מאת רפאל הלפרין, ו'החווה מליטא' מאת חיים ע' קוליץ. שני המחברים הללו הכירו את החזון איש בזכות אבותיהם: אביו של קוליץ - ר' נחמן קולודצקי - למד עם החזון איש בליטא, ואילו אמו הייתה קרובת משפחה רחוקה של אשת החזון איש, באשה. רפאל הלפרין, הספורטאי-הרב-המסעדרן-האופטיקאי-האנציקלופדיסט המוכר, הוא בנו של הנדיב ר' יעקב הלפרין שהיה יד ימינו של החזון איש ברבים ממפעליו הציבוריים ומקור התמיכה הכלכלי החשוב ביותר שלהם בתחילת דרכם. יתרה מזו, שני המחברים מקדישים מקום לא רק לחזון איש אלא גם לעצמם ולבני משפחתיהם, שהיו קשורים עמו, וניכרת המגמה להבליט את מקומם ביריעה הסיפורית. הביוגרפיה של הלפרין, 'במחיצת החזון איש', אף זכתה בחוגים חרדיים לכינוי המלגלג 'החזון איש במחיצתי'. אולם שני הספרים מספקים זווית אישית יותר של החזון איש ואף מגלים מעט פרטים פחות 'נוחים' מבחינה חינוכית: קוליץ, הדתי-ציוני, משוחרר יותר ומוסיף מידע רב למדי, ואילו הלפרין, החרדי, נוקט מידה רבה יותר של זהירות ולשונות המעטה. בסופו של דבר, שניהם מרבים להשלים את המידע מתוך המקורות הקודמים להם: קוליץ מביא קטעים שלמים מספרו של סורסקי (שאותו הוא מכנה, בטעות עקיבה, בשם 'סורסקין') ומספריו של חיים גראדה - לעתים מבלי לציין את מקורותיו, ואילו הלפרין מרבה ליטול מ'פאר הדור' (שעורכו הראשי, הרב שלמה כהן, היה גיסו). גם הלפרין, בדומה לסורסקי, אינו מביא מראי מקום לדבריו, ואילו ספרו של קוליץ הוא המבולבל מבין כל הביוגרפיות הקיימות, הן מבחינת מוקדם ומאוחר הן מבחינת עיקר וטפל, ובמקצת גם בטעויות נקודתיות

15 ראה: קפלן, חזון איש, עמ' 170, בהערה 73. לפי שמועה רווחת, גם בני משפחת גריינימן התפעלו מתיאוריו של גראדה.

16 עם זאת, 'פאר הדור' אינו מתכחש למערכת היחסים המיוחדת בין החזון איש לגראדה. ראה שם, א, עמ' רצד-רצו.

שחלו בו.¹⁷ אולם שני הספרים, שיצאו לאור באותה שנה, מוסיפים אף הם כמה מאיגרותיו של החזון איש שלא ראו אור בכמות האחרות, והזווית האישית הגלומה בהם נראית בעיני בעלת חשיבות.

הביוגרפיה החרדית האחרונה על החזון איש היא הספר 'מעשה איש', בשבעה כרכים, מאת הרב צבי יברוב, פובליציסט ידוע-שם במגזר הליטאי. לאמתו של דבר, אף שהספר מתיימר להציג את 'תולדות חייו והנהגותיו של מרן [...] החזון איש' (כלשון כותרת המשנה שלו), אין זו כלל ביוגרפיה: זהו אוסף ערוך למחצה של אנקדוטות, שמועות ועדויות נקודתיות, מהימנות יותר ומהימנות פחות, מפי מקורות שונים, ורובן המכריע מתקופת חייו האחרונה של החזון איש. חלק מהדברים אסף יברוב מהביוגרפיות הקודמות לו, ולא תמיד ציין את המקור. מבין כל החיבורים על החזון איש, ספר זה הוא בעל הלשון העילגת ביותר, וככל הנראה אין מדובר בהזנחה אלא במהלך מכוון שנועד לשמר באורח קרוב למקור את לשונם של האינפורמנטים, תוך התערבות מינימלית מצד העורך (וכן, אולי, כדי להצטיין ב'לישנא דרבנן'). נראה שהמחבר אף מקפיד להבחין בין לשונם של אלו לבין פירושי שלו, המובאים בנפרד או בסוגריים. העובדה שהספר מלקט שמועות באורח מדויק למדי מבלי להתערב בהן יש בה יתרון רב, אך דומה כי גם המקורות עצמם מצריכים זהירות: חלקם נראים בעלי אופי הגיוגרפי לעילא, ואילו חלקם חושפים טפחים נוספים מדמותו של החזון איש שלא עלו במקורות קודמים. ניכר שהמחבר נקט קו פתוח יותר ו'תקני' פחות, וחשף לעתים אף נקודות מעט פחות נוחות מבחינה רעיונית-חינוכית (גם אם הצניע לשם כך תדיר את שמות הנפשות הפועלות). למותר לציין שאלו האחרונות הנהגות מדרגת אמינות גבוהה יחסית, מדין 'מיגו'. יחד עם זאת בולטים המקומות שבהם מנסה המחבר 'להתאים' את החזון איש לחברה החרדית בת זמננו. כך למשל בולט ניסיונו להציג את החזון איש כמי שהתנגד באופן גורף לכל התגייסות לצבא וכמי שציפה שכל צעיר חרדי יפנה ללימוד תורה, אף שיש סימנים לכך שהתמונה חדה הרבה פחות (וארחיב על כך להלן, עמ' 304-306). לעתים הוא אף מייחס ליריבי החזון איש עמדות הלכתיות שלא החזיקו בהן.¹⁸ מנגד, ייתכן שיש להניח אמינות גבוהה לגבי חלק מהרשימות הכתובות שהביא המחבר בראשי כרכיו ואשר נכתבו על ידי אישים חרדים ידועים. נראה שלפחות חלקן נכתבו עוד בימי חייו של החזון איש, אולי אף סמוך לאמירת הדברים, ומכל מקום, לגבי חלקן ניכר שכותביהן כתבו אותן בעבור עצמם, ויש בהן משום כך טעם של אותנטיות.

מכל האמור לעיל דומה שהספרות החרדית הותירה בידינו כמות רבה של חומר על אודות החזון איש, ואין ספק בכך שחומר זה, אף שהוא מצריך זהירות ובדיקה, יש בו תועלת מרובה. אולם כאמור, כמעט כל החיבורים הללו מציגים את החזון איש מנקודת המבט החרדית. אף שספר זה אינו מתיימר להציע ביוגרפיה חדשה של החזון איש – וחשוב להדגיש זאת כאן פעם נוספת – הרגשתי צורך

17 כך למשל הוא ידוע לספר על פגישה שהייתה בינו לבין החזון איש באלול תשט"ו (קוליץ, עמ' 74), שעה שהחזון איש נפטר בחשוון תשי"ד...

18 כך למשל בעניין קו התאריך (יברוב, א, קכא) ובעניין השור הוודי (שם, עמ' קכב).

להשלים את התמונה גם ממקורות בעלי נקודת מבט לא חרדית שיוכלו אולי להאיר את דמותו של החזון איש באור נוסף. מכיוון שהספר אינו מיועד לשמש תחליף לביוגרפיה מחקרית על החזון איש הסתפקתי במרואיינים מעטים שהאירו נקודות שונות באישיותו או בתולדותיו מזוויות שונות. מרואיינים אלה הם הנשיא לשעבר, יצחק נבון; מר אברהם רון ז"ל; ד"ר צבי א' יהודה, וקרוב משפחה של החזון איש שחפץ בעילום שמו.

את מר יצחק נבון, ששימש בשעתו כמזכירו של ראש הממשלה דוד בן גוריון, ביקשתי לראיין בדבר הפגישה המפורסמת בין החזון איש לבן גוריון בשנת תשי"ב, שבה נכח כעד ראייה יחיד, וכן לגבי יחסו של בן גוריון אל החזון איש. לשם כך נפגשנו בירושלים ב-30 במרס 1998.¹⁹ גרסתו של מר נבון לפגישה כבר נדפסה במקומות אחרים,²⁰ אך חשוב היה לי לעמת אותה עם המקורות החרדיים, ובפרט עם גרסת 'פאר הדור'. מר נבון הסתייג מפרטים רבים המצויים בגרסה זו, ועדותו הבהירה לי כמה נקודות בעלות עניין.

את מר אברהם רון ראינתי ב-30 ביולי 1998. מהראיון התחורר לי שהוא נפגש עם החזון איש רק פעמים ספורות, שבהן בא לשאול אותו שאלות הלכתיות. הפניתי אליו פעם או פעמיים במהלך הספר.

עם ד"ר צבי א' יהודה נפגשתי בירושלים ב-15 בדצמבר 1998 לשיחה שארכה כמה שעות. לאחריה נפגשנו עוד פעמים אחדות לפגישות קצרות יותר,²¹ וכן המשכנו להתכתב בדואר האלקטרוני תוך הוספת פרטים והבהרות לדברים שנאמרו בפגישות. שיחות והתכתבויות אלה סיפקו לי זווית ראייה מעניינת במיוחד על החזון איש, ותרמו לי מאוד לגיבוש דמותו. צבי יהודה היה נער צעיר כאשר נפגש עם החזון איש בראשית שנות הארבעים, והשניים למדו גמרא בצוותא במשך כמה שנים, בתקופות מסוימות בתדירות של ימים אחדים בשבוע, עד אשר פנה יהודה לדרכו והתגייס לצה"ל. לימים היגר לארצות הברית, שם לימד יהדות באוניברסיטאות מקומיות ונמנה על הזרם ה'אורתודוקסי מודרני' (הלא-חרדי). מאמרים אחדים שפרסם בכתבי עת יהודיים-אמריקאיים מציגים פנים אחרות, 'נאורות' יותר, של החזון איש. אף אם תיאורים אלה נגועים גם הם במגמתיות, כפי שהעירו עליהם מבקרים, יש בהם כדי לאזן את הדמות המתקבלת משפע החיבורים החרדיים. בפגישותינו בירושלים אכן הציג ד"ר יהודה את החזון איש במגוון רחב של צדדים, וסיפק לי מידע רב עניין, חלקו חדש וחלקו חופף לחיבורים קודמים. יצוין שגם באותן נקודות שבהן חפפה עדותו של ד"ר יהודה לעדויות שהביאו הביוגרפיות החרדיות אני מוצא ערך, שכן התרשמתי שהוא לא התוודע באופן מעמיק לביוגרפיות אלה, ולפיכך ניתן לראות את עדותו כביסוס ממקור בלתי תלוי.

את קרובו עלום השם של החזון איש ראינתי בשיחה קצרה. הוא הוסיף לי כמה נתונים, לא רבים, שבאו לידי ביטוי בשניים-שלושה מקומות בספר זה.

19 לתקציר ערוך של השיחה ראה: בראון, דוקטורט, נספח א.

20 ראה: נבון, באמונתו יחיה, עמ' 32-35.

21 לתקציר ערוך של שיחות אלה ראה: בראון, דוקטורט, נספח ב.

בעקבות קריאת עבודת הדוקטור שלי שלח אלי הרב מאיר וונדר הודעת דואר אלקטרוני ב-15.12.2005, ובה הוסיף כמה פרטים שהיו לי לעזר מתוך רשימות שכתב בעבר על מפגשיו ומגעיו עם החזון איש.

על כל אלה יש להוסיף שורה ארוכה של מאמרים וקטעים שבהם העלו מתכרבים שונים, חרדים ולא חרדים, זיכרונות נקודתיים על אודות החזון איש.²² קצרה היריעה מלמנות כאן את כולם ולהעריך את מהימנותם, ועשיתי זאת במידה ובמקום שבהם נדרשתי להם.

לסיכום ניתן לומר שאנו עשירים בחומר כתוב של החזון איש ועשירים לא פחות בחומר כתוב על אודותיו, הגם שחומר זה האחרון נוגע בעיקר לתקופת חייו המאוחרת, בארץ ישראל, והוא טעון זהירות רבה ובדיקה קפדנית עקב המגמתיות הנלווית אליו. סך כל המקורות הללו סייע לי לגבש את דיוקנו האינטלקטואלי של החזון איש מצדדים רבים.

ג. בחירת פסקי ההלכה ודרך ניתוחם

שער ההלכה, שהוא כאמור הבריח התיכון של ספר זה, בא לבחון את 'שולחן העבודה' של פוסק: מהו המקרה שבא לפניו (אם היה מקרה קונקרטי), מהו חומר הגלם הטקסטואלי העומד לנגד עיניו ומה השימוש שהוא עושה בו כדי להוציא את פסק ההלכה. ראוי להעיר שלא בכל המקרים עסק החזון איש במציאות קונקרטית ושחלק מהסוגיות נכתבו כחידושי תורה עיוניים; אולם במקרה של החזון איש החשבתי גם חידושי הלכה עיוניים כחלק מפסיקתו משום שדרכו הפרשנית הייחודית מתאפיינת בכך שגם הדיונים העיוניים מוליכים למסקנות מעשיות, ועל כן הגבול בין חידושי תורה לפסקי הלכה מטושטש אצלו במכוון.²³

פוסק בעל יצירה הלכתית כה ענפה כמו החזון איש מציב בפני החוקר התלבטות קשה בכל הנוגע לבחירת הסוגיות לניתוח. מכיוון שרציתי לגבש עמדה לגבי מכלול גישתו ההלכתית, חשוב היה לי שיהיה בספר ייצוג – ולו גם מועט – לכל ענפי ההלכה, דהיינו, שתהיינה בו סוגיות מכל סדרי הש"ס, או לפחות מכל חלקי ה'שולחן ערוך'. ואולם היה עלי לגבש אמות מידה לבחירת הסוגיות המועילות ביותר לענייני של הספר. פסקי ההלכה שבחרתי נמנים עם שלוש קבוצות עיקריות: (א) פסקי הלכה שיש בהם ביטוי מובהק (ורצוי: ביטוי גלוי ומפורש) לגישתו העקרונית או המטא-הלכתית של החזון איש; (ב) פסקי הלכה מפורסמים של החזון איש שהפכו

22 יצוינו למשל: ליברמן, במחיצת רבנים, עמ' 608-609; וולף, רבותינו, עמ' נג-קכו; מאיר, על חומותיך, א, פרק יב (עמ' 272-289); שם, ב, פרק ח (עמ' 273-302), ועוד; אפרתי, שני ביקורים; הנ"ל, תשובה; הנ"ל, האדם; פרנקל, זכור לדוד, ב; שנפלה, אמרות ועובדות; שלזינגר, הדור והתקופה.

23 כדוגמה מובהקת לכך יכול לשמש דיונו על תקנות קהל (להלן, עמ' 677-687); אף שמדובר בחידושי הלכה עיוניים, חלקים מסוימים מהטקסט יכולים להיראות כמעט כתקנון לבחירת נציגי הקהילה.

ל'קלסיקה' של עולם ההלכה; (ג) פסקי הלכה שהתנהל בנוגע אליהם פולמוס שיש בו כדי לחשוף הבדלים בין גישות שונות מעבר להכרעת גוף הסוגיה הנדונה. כפי שיתחוויר להלן, בין שלוש הקבוצות הללו יש מידה לא מעטה של חפיפה: רבים מהפולמוסים מגיעים, מתוך העמקת הדיון, להבדלים העמוקים יותר המפרידים בין החולקים,²⁴ ורבים מפסקי ההלכה המפורסמים של החזון איש הם כאלה שהתעורר סביבם פולמוס. אף על פי כן, גם כאן הייתה הבחירה קשה, ונאלצתי להשאיר כמה סוגיות שניתחתי (ועל קצתן אף כתבתי) מחוץ לספר, כדי לא להרחיב את היריעה יתר על המידה (ראה פירוט בפתיחה).

עבודתו של הפוסק נעשית מתוך הוספת נדבכים על הקומות הקיימות בספרות ההלכה לדורותיה, ואי אפשר להבין את תרומתו מבלי לעיין קודם לכן במקורות חז"ל ובראשונים שעליהם הוא בונה את קומתו. כדי לא להכביד על הקורא השתדלתי להצטמצם רק לאותם מקורות שידיעתם נחוצה להבנת פרשנותו של החזון איש והקו העקרוני הטמון בה. מאותו טעם לא נכנסתי לבחינת מקורות אלה עצמם (מקבילות בכתבי יד וכדומה), שהרי הבעיה המעניינת אותנו איננה המקורות אלא השימוש שעשה בהם החזון איש, ולפיכך, מה שחשוב לנו הוא חומר הגלם שעמד לפניו. יחד עם זאת, חשוב היה לי להראות את ייחודו של החזון איש באופן טיפולו בחומר גלם זה, ועל כן פניתי פעמים רבות לבחון את דרך פסיקתם של פוסקים אחרים שהתמודדו עם אותם מקורות, בני זמנו של החזון איש או בני תקופות קרובות, כדי להבליט את ייחודו על רקעם. אשר על כן, גם כאשר לא התנהל פולמוס חזיתי בין החזון איש לבין בני דורו מצאתי לעתים קרובות טעם ותועלת בהשוואה ביניהם.

ד. המתודה הנקוטה בספר

מחקר המבקש לשרטט פרופיל אינטלקטואלי של אדם מתוך שלושה תחומים שונים שבהם פעל, נקלע בעל כורחו למורכבות מתודולוגית משום שכל אחד מהם דורש שימוש בכלים מתודולוגיים שונים. יתר על כן, בסופו של חשבון נדרשת סינתזה בין הממצאים השונים שהועלו בכל אחד מהתחומים, וממילא גם בכל אחד מהכלים, כדי להגיע לתמונה שלמה.

בשער האמונה (שער שני) הייתה הבעיה המתודולוגית מועטה: ניתחתי את עולמו הרעיוני של החזון איש בכלים המקובלים של מחקר מחשבת ישראל תוך ניסיון לברר באורח ביקורתי את מקורות יניקתו, את חידושו, את הדעות שכנגדן הוא יצא, וכיצד נבטו הזרעים הרעיוניים שזרע אצל הבאים אחריו. נוסף על כך, חשוב היה לי לבחון את אמונותיו ודעותיו של החזון איש בהקשר הכולל של ההשקפה החרדית, כך שיאירו את התבטאויותיו באור נוסף ויאפשרו מבט נרחב יותר. בתחום

24 אכן, פולמוסים דורשים זהירות משום שלעתים נוטים הצדדים לחדד בהם את עמדותיהם יותר מכרגיל. אשר על כן השתדלתי תמיד להראות את הסייגים ואת ההגבלות לגישתו של החזון איש כפי שהם עולים מפסקי הלכה אחרים.

דיון זה עולה כאמור בעיה בנוגע למקורות: החזון איש הוא איש הלכה מובהק שמיעט לכתוב בנושאי אמונות ודעות. שני המקורות העיקריים שלנו לעניין זה הם המכתב שכתב בימי נעוריו, והידוע בשם 'איגרת לשר נכרי', וספרו קטן הכמות 'אמונה וביטחון', ושניהם כוללים עיונים בתחום זה, אך שניהם לא הושלמו, ופורסמו רק לאחר מותו. יתר איגרותיו נוגעות כמעט תמיד בבעיות הלכתיות, אישיות, ציבוריות וכיוצא באלו, והנושאים התאולוגיים עולים לכל היותר בשוליהן. גם כאן השתדלתי אפוא לשמור על מידת הזהירות, לבל תהפוך כל אמירה שולית למשנה תאולוגית. הגישה שבה נקטתי בעניין זה הייתה כדלקמן: לקחתי את שני הטקסטים הנזכרים כבסיס עיקרי, ומתוכם פניתי לצדדים, אל המקורות הקצרים יותר, ששימשו בדרך כלל לתוספת ביאור והרחבה או לחיזוק. גם ניתוח דברי החזון איש מתוך הסתכלות בדברי יריביו סייע להבנה מלאה יותר של ההקשר העיוני.

דרך דומה לזו יישמתי בשער החברה (שער שלישי), שם נקטתי גישה היסטורית-רעיונית: הפרדתי את הדיון לשתי תקופות היסטוריות נבדלות ובחנתי את עמדתו הרעיונית של החזון איש בכל אחת מהן על יסוד מכלול תגובותיו לאתגרים שונים של זמנו. מטבע הדברים נשענתי בחלק זה על פרות המחקר הקיים על החברה החרדית בישראל ותולדותיה.²⁵

שער ההלכה (שער רביעי), לעומת זאת, הצריך הבניה מתודולוגית מורכבת יותר. מחקר ההלכה הוא דיסציפלינה חשובה שלא זכתה עד היום לתיחום עצמאי. עד כה היא נדונה במסגרת ארבע דיסציפלינות עיקריות שכל אחת מהן בחנה אותה במתודה שונה (ולעיתים אף במתודות שונות בתוך כל דיסציפלינה): המחקר הפילולוגי-טקסטואלי (שיושם בעיקר על חקר התלמוד והמקורות הקדומים); המחקר ההיסטורי-חברתי; מחקר המשפט העברי; ולאחרונה – מחקר 'מחשבת ההלכה' או 'הפילוסופיה של ההלכה', שנקט כלים מתחום מחשבת ישראל.²⁶

המתודה התלמודית-טקסטואלית לא יושמה, ובמידה רבה אף אינה רלוונטית, למחקר הפוסקים האחרונים. המתודה שנקטתי היא אפוא מתודה משולבת המורכבת משלוש הגישות האחרונות. הרקע ההיסטורי-הלכתי נראה בעיני חשוב בכל סוגיה שנדונה בספר, ולכן הקדמתי בכל סוגיה מרכזית סקירה של המקורות וההכרעות המרכזיים עד לימי החזון איש. הרקע ההיסטורי-החברתי נראה בעיני חשוב בעיקר בפסקים שבהם הורה החזון איש הלכה למעשה בשאלות אקטואליות לזמנו, ועל כן הקדמתי בחלקים העוסקים בפסקים כאלה סקירה היסטורית קצרה של המאורעות הרלוונטיים. בפרקים הראשונים של שער ההלכה (1-7), העוסקות במושגי יסוד כלליים בחשיבתו ההלכתית של החזון איש, נקטתי בעיקר דגמים מופשטים מתחום

25 בהקשר זה יצינו בראש ובראשונה מחקריו היסודיים של פרופ' מנחם פרידמן, המשמשים אבן פינה לתחום זה, אבל גם מחקרים אחרים העוסקים בתקופות שונות של תולדות האורתודוקסיה היו לי לעיניים.

26 נראה שלאחרונה מתעוררת התעניינות גם ביישום כלים מתחום הסוציולוגיה והאנתרופולוגיה החדישות על מחקר הפסיקה ההלכתית, אולם מגמה זו צעירה מכדי שניתן יהיה לאפינה. ראה למשל: רובין, קץ החיים (ומחקרים רבים אחרים שלו); וקסמן, הסוציולוגיה; פיקאר, משנתו, עמ' 271-195.

הפילוסופיה של המשפט²⁷ שהוגמשו לצורך התאמתם לחקר ההלכה היהודית. במקביל בחנתי בכל הפרקים הללו את זיקתן של הגישות ההלכתיות והמטא-הלכתיות אל תפיסות היסוד התאולגיות העומדות ברקען כפי שנחשפו בשער האמונה, וכאן נדרשתי כמובן לכלי הניתוח המקובלים של מחשבת ישראל. לעומת זאת, קבוצת הפרקים המאוחרת יותר (8-11) עוסקת בהתמודדויות של הזמן המודרני. אשר על כן נעזרתי בקבוצה זו בכלים שנוצרו במחקר ההגות האורתודוקסית אשר התפתח בשנים האחרונות.²⁸

ה. בעיות פרשנות ודרכי ההתמודדות עמן

החזון איש מצטיין בסגנון לשוני משלו, שהקורא בכתביו לומד לזהותו. קשה מאוד להעריך סגנון זה. מצד אחד דומה שהוא מצטיין ברהיטות ובבהירות הכתיבה בכל מה שנוגע למהלך הדיון והטיעון. יתר על כן, לעולם מבקש החזון איש לסיים בהוראה הלכתית ברורה של גבולות המותר והאסור, ולצעוד צעד צעד, תוך כיסוי כל האופציות העובדתיות האפשריות מבחינה לוגית או מציאותית. לא אחת החזון איש מצליח גם להתנסח במליצות שובות לב, כמעט פיוטיות, או במימרות קצרות וקולעות. מצד שני, פעמים רבות לוקה לשונו בליקוייה של העברית הרבנית הישנה, אשר יוצרים לעתים ערפול ואי בהירות בתוכן. הואיל ובמקצת ממקומות אלו מדובר בטקסטים חשובים (לדעתי), העתקתי אותם תדיר כלשונם, לעתים באריכות מה, והוספתי את הבהרותי בנפרד, בין בעזרת מילים שהכנסתי בגוף הציטוט, בסוגריים מרובעים, בין בהערות שוליים בין בסיכום הדברים לאחר הציטוט (ולעתים אף הצגתי כמה אופציות פרשניות). אם יש במקומות אלה משום הכבדה על הקורא אני מתנצל על כך, אולם דומני שהצורך לברר את משמעות הדברים לאשורם מחייב גישה זו.

בעיה פרשנית נוספת נוגעת לסתירות העולות כפעם בפעם מדברי החזון איש במקומות שונים. מתברר שכבר בימיו נשמעו הערות ביקורתיות על סתירות בדבריו, והוא הסביר אותן – על פי עדותו של הרב קלמן כהנא – כתוצאת מסירה לא נכונה: 'אומרים שכאלו יש סתירות בדברים שהגני אומר לפלוני ולאמוני, אבל הרי כתבתי לא מעט והוספתי לא מעט, ולמה שם לא תמצא הסתירה?!' (כהנא, עמ' יא-יב). כפי שיוכל הקורא להתרשם להלן, מקצת הסתירות שיובאו בהמשך נמצאות גם בספרי 'חזון איש' ובכתביו האחרים. בדרך כלל ניתן ליישב במידה זו או אחרת של מאמץ, ולא אחת מתגלות הסתירות-לכאורה כחלקים משלימים של פסיפס אחד קוהרנטי. עם זאת, ישנם גם מקומות שבהם נראות הסתירות כלא-מתיישבות. לא הרשיתי לעצמי לפלפל יתר על המידה כדי ליישבן, והנחתי אותן במקומן. אינני יכול

27 בעניין זה אני חב לא מעט לשיעוריו של פרופ' חנינה בן-מנחם.

28 יצינו בהקשר זה מחקריהם של אביעזר רביצקי ואליעזר שביד, שפתחו ופיתחו את העיסוק בתחום זה.

לקבוע בהחלטיות אם הן אכן מבטאות חוסר עקיבות של החזון איש או שמא את קוצר המשיג ועומק המושג.

ולבסוף, בעיה פרשנית שלישית ואחרונה נוגעת לשאלה אילו מתוך דברי החזון איש נתכוונו להיות דברי עיון ולימוד גרדא (או אף נאמרו כדברי אגדה) ואילו מהם נועדו להיפסק כהלכה למעשה. הבעיה מחריפה עוד יותר בכל הנוגע לכתבים שנתפרסמו לאחר מותו. כאמור, מלקטי דבריו והנהגותיו הזהירו חזור והזהר שאין להורות מספריהם הלכה למעשה שכן לא תמיד ידוע ההקשר המלא של כל תשובה, וכי החזון איש ביטא את דעתו המוגמרת רק בכתבים שהתיר לפרסום. החזון איש עצמו העיד על עצמו שהוא אינו מתיימר להכריע את ההלכה אלא רק לכתוב 'דרך לימוד' (קוב"א ב, קסד), אולם נראה שהדברים נכתבו דרך ענווה, שהרי הוא במיוחד, כפי שכבר הערנו, כתב גם את חידושי העיוניים כהוראה מעשית. לחלופין, הם משקפים את דרכו בשלב מוקדם, המסתיים בערך בראשית שנות הארבעים. מכל מקום, ידוע היה לכול – ומן הסתם גם לחזון איש עצמו – שהוראותיו, לרבות רבים מחידושי התורה העיוניים שלו, שימשו כפסקי הלכה לכל דבר. נראה שהוא עצמו סלל את הדרך לכך בדרכו המעשית בלימוד ההלכה (וראה גם חזו"א על הוריות, א). לאור דברים אלו ברצוני לחזור ולהדגיש שלא ערכתי בספר זה הבחנה שיטתית בין דברים שנכתבו כפסקי הלכה מידיים לבין דברים שנאמרו 'דרך לימוד' בכל הנוגע להבנת דרכו ההלכתית של החזון איש,²⁹ אם כי את פסקי ההלכה שניתנו על רקע נסיבות קונקרטיות השתדלתי להבין על רקע אותן נסיבות, ולשם כך אף הקדמתי להן (כאמור) סקירה היסטורית.

כדי לא להכביד על הקורא הבאתי בכל סוגיה רק את המקורות הנצרכים במישרין להבנת דיונו של החזון איש בסוגיה הנדונה, וליתר דיוק, אותו חלק של הדיון הנצרך להעלאת הנקודות שבהן ביקשתי להתמקד; אין בספר זה ימרה למצות את הסוגיות בכללן, אלא רק את הנדרש להבנת יצירתו של החזון איש.

1. הערות טכניות

כל ההדגשות בספר משלי, אלא אם כן ציינתי אחרת. את הציטוטים הבאתי בלשונם, אולם הפיסוק שלי. סוגריים מרובעים בתוך ציטוט מציינים טקסט שהוספתי משלי להבהרת הכתוב. בטקסטים רבניים, שבהם משמשים סוגריים מרובעים למטרות שהעברית המודרנית נוקטת בהם סוגריים עגולים, החלפתי את הסוגריים המרובעים בעגולים וציינתי זאת בהערה. ההפניות למראי מקום, הן עבריים הן לועזיים, נעשו בקיצורים ביבליוגרפיים עבריים, ובסוף הספר מצויה רשימת הקיצורים (מכיוון שרשימת הקיצורים משמשת גם כרשימה ביבליוגרפית, נתתי צורת קיצור לכל חיבור

29 זאת, הן לנוכח מסקנתי דלעיל הן לנוכח העובדה שלא באתי להתחקות אחר פסיקתו ההלכתית הקונקרטית של החזון איש אלא אחר השקפתו הכוללת, ובייחוד אחר תפיסת ההלכה שלו (כמכלול), ובכגון זה אין נפקא מינה ניכרת מבחינת הז'אנר התורני שבו נכתבו הטקסטים.

שהוזכר במהלך הספר, גם אם הופיע בו פעם אחת בלבד). רשימת הקיצורים נחלקת לשני מדורים: המדור הראשון הוא של כתבי החזון איש עצמו (לרבות מכתבים בודדים), שקיצורם נעשה לפי כותרת החיבור; המדור השני הוא רשימה מקיפה של כל שאר החיבורים, שבהם נעשה הקיצור לפי שם המחבר ושם הספר גם יחד, פרט לשש הביוגרפיות הקיימות של החזון איש, שבהן הקיצור הוא לרוב שם המחבר בלבד.

הפניות למקורות קלסיים (תנ"ך, תלמוד, מדרשים, רמב"ם, טור, שולחן ערוך), לכתבי החזון איש ולביוגרפיות על אודותיו, וכן לחלקים אחרים של ספר זה, נעשו על פי רוב בגוף הטקסט; השאר – בהערות שוליים. אחר הדברים האלה נוכל לגשת לגוף הספר.